

MAGYAR TÖRTÉNELMI
EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

AZ ANJOU-KOR HATALMI ELITJE

Szerkesztette: Csukovits Enikő

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Történettudományi
Intézet

TARTALOM

CSUKOVITS ENIKŐ: Az Anjou-kor hatalmi elitje és az elitkutatás (Bevezetés)	7
---	---

I. AZ EURÓPAI ANJOU ELIT

SERENA MORELLI: Társadalom és hivatalok Dél-Itáliában a 13–15. században	15
RICCARDO RAO: Anjou elitek az itáliai comunékban: nemesek, hivatalnokok, idegenek	41
THIERRY PÉCOUT: Elitek az Anjou-kori Provence-ban	55

II. ELITVÁLTÁSOK MAGYARORSZÁGON

ZSOLDOS ATTILA: Az Árpád-kor hatalmi elitje	73
ZSOLDOS ATTILA: A hatalmi elit újjászervezése I. Károly uralkodása idején	93
CSUKOVITS ENIKŐ: Az Anjou elit új generációi	109
RÁCZ GYÖRGY: Az egyházi elit változásai	133

III. AZ ANJOU ELIT ÉLETE

SZŐCS TIBOR: Az Anjou elit kormányzati feladatai	165
MÉSZÁROS ORSOLYA: Az elit és az udvar	189
KÁDAS ISTVÁN: Az elit és a megye	211
ENGEL PÁL: Birtokosztály és családképződés	229
HORVÁTH RICHÁRD: Várak az Anjouk korában: hagyomány és újszerűség?	241
B. SZABÓ JÁNOS: Marsallbot a tarsolyban: az elit és a hadakozás	265
CSÁKÓ JUDIT: Az elit és a diplomácia – Nagy Lajos diplomatái	275
JÉKELY ZSOMBOR: A magyarországi Anjou-kori elit műpártolása	291
RÁCZ GYÖRGY: Főúri címerhasználat az Anjou-korban	317
CSUKOVITS ENIKŐ: A magyar bárók műveltsége az Anjou-korban ...	341

Földrajzi- és személynévmutató	355
--------------------------------------	-----

Várak az Anjouk korában: hagyomány és újszerűség?

Elöljáróban

Várakról írni mindig hálás feladat. A téma romantikus, gyakran akciódús, így a figyelem bizton az efféle témájú írások felé fordul. Épp ezért bevezetésképpen be kell vallanom, hogy habár várak bőséggel fognak szerepelni e tanulmány hasábjain is, jelenlétük nem cél lesz, hanem eszköz, mégpedig ahhoz, hogy közelebbről bemutathatóvá váljon a 14. század nemesi társadalmának a várakhoz fűződő kapcsolata, a várakról és a hatalomról való gondolkodásmódja. Tehát ezúttal nem lesz szó ezen objektumok Anjou-kori kiépítettségéről, építészeti-katonai jellegzetességeikről, anyagi kultúrájáról, de még birtoklástörténetéről sem. Mentségemre szolgáljon, mindezzel nem maradok adósa az olvasónak, mivel a hazai kutatás e korszak épületeinek ilyen szempontú bemutatásában szép eredményeket ért el.¹

Az Anjou-kor várairól, elsősorban magánvárairól szólva nem lehet úgy tenni, mintha átlagos történeti folyamatot kellene a történésznek bemutatnia. A 14. század első harmadában ugyanis gyorsan és látványosan, majd bő fél évszázaddal később ugyancsak jól láthatóan és nem kevésbé rövid idő alatt, ráadásul korántsem hosszabb távú hatások nélkül, a magyarországi várállomány jelentősen átalakult, ráadásul nem vagy nem csupán az állománnyal történtek az események, hanem azok birtokosaival, a nemesi társadalommal is. Voltaképpen ez a két eseménysor jelöli ki a mostani írás határait.

Nem szükséges hosszabban bemutatni azt a folyamatot, amelynek folyamánaképp a kései Árpád-korra a közkeletűen oligarcháknak nevezett, nagy hatalmú bárók korszaka köszöntött a királyságra.² Éppen ezért – habár a középkorban uralkodói ház fiági kihalása sohasem jött jókor – bátran mondhatjuk, hogy III. András (1290–1301), az utolsó Árpád-házi király halála felettébb rossz pillanatban érte a Magyar Királyságot. Az őt követő uralkodónak ugyanis

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 90–103.; Feld István: Uralkodói és főúri reprezentációs épületek az Anjou- és Zsigmond-kori Magyarországról. Ami egy kiállítási katalógusból kimaradt. Castrum 3. (2006) 1: 27–46.

2 Legyen itt emlíendő Zsoldos Attila e kötetben olvasható tanulmányára utalni.

– érkezzen bármelyik dinasztíából is – tudomásul kellett vennie, hogy országa bizonyos területei felett nem gyakorolhatja hatalma teljességét vagy annak épp egyetlen elemét sem.³ Annak bizonyítása sem kíván hosszas magyarázatot, hogy az „oligarchák kora” milyen hatást gyakorolt az országban ekkor már nagy számban álló magánépítésű várakra: még amelyik családotól nem szerezték meg az egyes régiók új urai az erősségüket, azok is – jól felfogott érdekükből adódóan – kénytelen-kelletlen, avagy épp lelkesen a regionális hatalmasság familiárisául szegődtek, amely folyamat utóbbiak hatalmának egyik pillérét jelentette.⁴

Ennek a helyzetnek vetett véget I. Károly 1310 után lassan, de biztosan megszilárduló uralma. Az új dinasztia új királya kemény harcok után, lényegében 1321/23-ra érte el, hogy a királyi hatalom a Magyar Királyság minden szegletében helyreálljon.⁵ Az idáig tartó háborúskodások folyamán az oligarchák és familiárisaik által kézben tartott várakat elfoglalta, a jelek szerint – erről alább még lesz szó – egy részüket leromboltatta vagy éppen utasítására maguk a birtokosok tették ezt meg.

Önmagában e királyi várfoglalásokat követő rombolások ténye a korszak Európájában, s ezt érdemes nyomatékosítani, nem volt példa nélküli.⁶ A drasztikus várbirtokos-változás ugyanakkor az ország történetében sorsfordító jelentőséggel bírt: a királyság számos – százas nagyságrendről beszélünk – magántulajdonú vára vagy királyi tulajdonba került, vagy végleg elenyészett, ráadásul ezekre az eseményekre az 1312–1321 közötti szűk évtizedben került sor. A folyamat jelentősége aligha túlbecsülhető. Az Árpádok idején, az 1260-as évektől a dinasztia fiági kihalásáig tartó időszakban a királyi hatalom ereje messze elmaradt az ideálistól, I. Károly azonban – a harcokban megerősödve – visszavette országát, és egyúttal páratlan vár- és birtokállományra tett

3 Zsoldos Attila: III. András hat nádora. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert. Nyíregyháza 2011. 295–297.

4 Zsoldos Attila: Adorján három ostroma. Oligarchák a Tiszántúlon a 13–14. század fordulóján. (Tanulmányok Biharország Történetéről 6.) Nagyvárad 2019. 130–140.

5 Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen. In: *uő*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) Bp. 2003. 320–408.; Kristó Gyula: I. Károly harcai a tartományurak ellen (1310–1323). Századok 137. (2003) 297–346.

6 Angliában a királyi várépítési engedélyezés gyakorlatának kialakulása I. Vilmos (1066–1087) korától indult meg, jóllehet megszilárdulása korántsem ment zökkenők nélkül. Angliai István (1135–1154) uralkodása (az anarchia két évtizede) alatt például a korabeli források szerint ezernél is több engedély nélküli erősség épülhetett, amelyeket azután II. Henrik (1154–1189) és utódai szisztematikusan leromboltak, vagy utólagosan láttak el engedéllyel, amint azt politikai érdekeik megkívánták. *Norman John Greville Pounds: The Medieval Castle in England and Wales. A Social and Political History.* Cambridge 1990. 30–31. – Ezekre az angol történetírás következetesen az ’engedély nélküli’ vagy ’törvénytelen várak’ (*adulterine castles*) terminust használja. *John Philipps Kenyon: Dictionary of British History.* [H. n.] 1981. 3. Lásd továbbá, részben e felfogás kritikájával: *Charles Coulson: The Castles of the Anarchy.* In: *The Anarchy of King Stephen’s Reign.* Ed. Edmund King. Oxford 1994. 68–69.

szert. Ez a helyzet jelen dolgozat „nyitóképe”. Mindezek ismeretében kell tekintenünk a második, korszakzáró nagy változásra is, minthogy az sem tanulságok nélkül való.

Luxemburgi Zsigmond 1387. évi trónra lépését követően az Anjouktól örökölt vár- és birtokállomány ugyanis alig egy évtized alatt – tehát ugyanolyan gyorsan, mint ahogy I. Károly idején létrejött – elolvadt: váruradalmak tucatjai kerültek át királyi kezelésből egyazon birtokos rokonságok vagy családok tulajdonába. Véglegesen megjelentek a politikai szintén azok a jelentős nagybirtokos családok, amelyek azután a 15. század eseményeit kisebb-nagyobb mértékben befolyásolni fogják: ekkor emelkednek fel például a Garaiak, erősödnek meg az Újlakiak, lépnek elének a Perényiek.⁷ Kérdés mármost az, hogy ez utóbbi átrendeződés vajon a várbirtokos elit „hatalomgyakorlásának” idejét hozta-e el, s végzetes csapást jelentett-e a királyi hatalomra. A jelek azt mutatják, valószínűleg nem akkorát, mint ez idáig gondoltuk. Napjainkra egyre egyértelműbben látszik, hogy érdemes tisztázni azt a régi félreértést, miszerint a késő középkori magyar király mindenkori hatalma nagyban függött az általa birtokolt várak és az azokkal járó birtokok mennyiségétől. Számuk bizonyára nem volt mellékes, de nem is lehetett a legfontosabb tényező.⁸ Zsigmondnak mindazonáltal nagyjából 1400 után új módon kellett megtalálnia a modus vivendit báróival, és a megnövekedett számú és vagyonú várbirtokos elittel. S hogy ezt váruradalmak százai, tucatjai nélkül is sikerült megtennie – erre nem szoktunk gyakran hivatkozni –, arra 1403 utáni sikeres uralkodása a bizonyíték.

A két eseménysort ez idáig is jól ismerte a kutatás, jelentőségüket is a helyén kezelte. Alighanem éppen ebből fakadt, hogy a kutatókban az a benyomás alakulhatott ki, hogy a két időszak, a károlyi konszolidáció és a zsigmondi adományhullám között a várakkal és a nemességgel voltaképpen „nem történt semmi”. Építkezések nem vagy alig zajlottak (azokat is zömmel a király intézte), és nagyobb birtokcserék vagy éppen egyes családok kihalása (az egy Drugetekét nem számítva) sem keltett politikai hullámokat.⁹ Noha a fenti állítá-

7 Engel Pál: A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond-korban. (Öt északkeleti megye példája). In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged 1995. 141–159.

8 Lásd erre legújabbban, a korszakról való gondolkodást bizonyosan megújító eredményekkel: „Ez jól mutatja, hogy a királyi hatalom ereje már az Anjou-korban sem mérhető pusztán a királyi várak és uradalmak számbeli túlsúlyával. Kérdés ezért, hogy egyáltalán használható-e az a mutató a királyi hatalom nagyságának bármiféle indikátoraként. Ez ugyanis azon a feltételezésen alapul, hogy a mágnásvagyonok kialakulásával automatikusan megkezdődik királyi hatalom és arisztokrácia párviadala, amely ettől kezdve Mohácsig (és azon túl is) megszabja a magyar történelem – és a magyar állam – jellegének alakulását.” – *Pálosfalvi Tamás*: Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről. Századok 154. (2020) 176.

9 „Úgy tűnik, mintha ekkor elsősorban csak az uralkodó építkezett volna.” – *Feld István*: Későközépkori várkutatásunk újabb eredményei. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk. Fodor István, Selmeczi László. Bp. 1985. 187.; „Károly Róbert király hatalmának megszilárdulásával nemcsak az erődített földesúri lakóhelyek helyzete rendült meg, hanem

sok regimentnyi igazságot tartalmaznak, e dolgozat a korszak nemesi várainak áttekintésével szeretné a képet kissé tovább árnyalni.

Királyi várak – magánvárak

Első lépésként tisztázandó: mekkora is volt a királyi és a magánkézen lévő várak aránya az Anjouk korában. Mindennek megtétele azért indokolt, mert a legkiválóbb irodalmakban is különféle számokkal találkozunk. Az Anjou-kor és a magyarországi várak kutatásában múlhatatlan érdemeket szerzett Engel Pál a királyi várak számát egyik utolsó művében 150-160-ra taksálta (természetesen nem egy időmetszetben, hanem a korra vonatkozóan, általánosítva), s a korszak archontológiája készítőjének bízvást hihetünk.¹⁰ Korszakunk várainak másik jeles monográfusa Fügedi Erik volt, aki a korszak végén közel száz királyi várral számolt és utalt az I. Lajos által eladományozott erősségek mértékére is.¹¹ Tekintélyük – és a korszak, no meg a kérdéskör csekély kutatottsága – miatt a későbbi irodalomban előforduló további számadatok lényegében kettejük munkásságára mennek vissza.¹² Kevésbé feltűnő, de arról a hivatkozott irodalmak hallgatnak, hogy vajon mekkora volt ezzel szemben a magánbirtokosok várainak száma, amely adattal mindmáig adósak maradtunk.

Szerencsés módon Engel Pál archontológiai adataira segítségével számba vehetjük a szóba jöhető erősségeket a király és a magánbirtokosok részéről egyaránt. Eszerint 1321 és 1382 között biztosan királyi kézben volt legkevesebb 173 vár, amihez ugyanebből az időszakból 111 magánbirtokban lévő erődítést számíthatunk, tehát a nagyságrendek valóban az uralkodónak kedvez-

szükségszerűen a magánváráké is. A tartományurakkal leszámoló háborúk során a hatalmat képviselő várak nagyobb része a király birtokába került. Közülük közben sok lett rommá, sokat az uralkodó romboltatott le. Az erős központi hatalom a megmaradottaknak kis hányadát a hozzá hűségeseeknek adományozta, vagy meghagyta azok kezén, újak építésére pedig csak ritkán adott engedélyt.” – *Koppány Tibor*: A középkori Magyarország kastélyai. (Művészettörténeti Füzetek 26.) Bp. 1999. 40.; „Magára az egész Anjou-korra azonban alapvetően a királyi várépítkezések dominanciája jellemző.” – *Feld István*: Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. In: Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk. Hermann Róbert. Bp. 2017. 586.; A középkori várak legújabb áttekintése az Anjouk koráról szólván magánvárokról lényegében nem is tesz említést, kizárólag a királyi reprezentációt tárgyalja. *Buzás Gergely* – *Kovács Olivér*: Középkori várak. Visegrád 2016.² 71–77.

¹⁰ *Engel Pál*: Szent István birodalma. (História Könyvtár. Monográfiák 17.) Bp. 2001. 131.

¹¹ „Károly tevékenységének mérlege olyan pozitív volt, hogy I. Lajos halálakor is még 93 vár volt az uralkodó birtokában annak dacára, hogy Nagy Lajos 18 erősséget adományozott el, egyet pedig lerontatott. Adományozási politikája egyébként ugyanolyan óvatos volt, mint apjáé.” – *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 81.) Bp. 1977. 86.

¹² Legújabban: *Csukovits Enikő*: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2012. 88–89. Itt is a 160-as szám szerepel Engel Pálra való utalással.

tek.¹³ Természetesen ezek az adatok nem statikusan értendők: voltak várak, melyek rövidebb ideig magánkézben voltak, s azután lettek királyiak, és ismerünk fordított esetet is. Ugyanakkor nem csupán az arányok fontosak, hanem legalább annyira maga a tény, hogy a nagyobbik vár csoport mindössze egyetlen birtokos, jelesül az uralkodó, míg a második csoport sok egymástól független, kisebb-nagyobb birtokos atyafiság/család kezében összpontosult, ami mindenképpen új helyzetet teremtett a hatalmi viszonyokban az utolsó Árpádok korához képest.

Tovább árnyalja a képet, hogy eddig nem esett szó az egyházi kézben lévő várakról, amelyek számát korszakunk idején tizenöt és húsz közé taksálhatjuk. Igaz, hogy Anjou uralkodóinknak időről időre voltak összetűzéseik a magyar klérussal, ugyanakkor a magyarországi püspököknevezési gyakorlatot (értsd: valójában a magyar király jelölte ki a neki tetsző személyeket a főpapi székekbe), illetve a királyi hatalomnak az egyházi birtokok feletti formális és alkalmi (gondoljunk a *ius spoli* elvére) befolyását ismerve, joggal számíthatjuk a királyi várak „segélyhadának” az egyházi várakat. Így – közvetve – közelítjük a bűvös kétszázas határt, amit a király személyéhez, hatalmához köthetünk.¹⁴

Európában már az első ezredforduló előtt kialakult a gyakorlat, miszerint az uralkodói engedéllyel épült, s egyházi birtokban lévő várat (amint a magánvárakat is uraik) a mindenkorai főpap az uralkodó előtt feltétel nélkül megnyitni tartozik.¹⁵ Korszakunkra jól láthatóan ez meghonosodott a Magyar Királyságban is, aminek ékes példája, amikor Nagy Lajos 1349 őszén utasította aranyosi várnagyait Szécsi András erdélyi püspök elfogatására, aki nem nyitotta meg kísérete előtt Gyulafehérvár kapuit, noha az kötelessége lett volna.¹⁶

Volt azonban más lehetősége is az uralkodónak az egyházi várak feletti befolyása növelésére. Ennek legegyszerűbb módja a főpap halálakor életbe lépő – ugyancsak régi európai gyökerekre visszamenő – királyi foglalási lehető-

13 Az egyes várakra vonatkozó adatokat lásd Engel Pál: Magyarország világi archontológiája. 1301–1457 I–II. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5.) Bp. 1996. I. 261–468. A terepen észlelhető várak és az írott források alapján ismert erősségek kérdéséről alább még lesz szó.

14 Rácz György: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 55–82.; illetve lásd tanulmányát a jelen kötetben. Igaz, későbbi analógia, de a püspöki várakat ugyancsak joggal soroljuk ez alapján a király pártjára: Kubinyi András: Mátyás király és a magyar püspökök. In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Szerk. Zombori István. (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 69–70.

15 Horváth Richárd: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor, Rácz György. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 40. – Analecta Mediaevalia III.) Bp.–Piliscsaba 2009. 90–91.

16 Quia episcopus ecclesie Transsilvanie contra nostram maiestatem in notam infidelitatis incidit manifestam, in eo, ut nos [...] castrum ecclesie predictae, quam videlicet ecclesiam predecessores nostri olim illustres reges Hungarie beatorum recordationum suis piis donis dotaverunt, intromittere et intromitti facere presumptione temeraria recusavit, quod in nostri regii honoris et dignitatis non modicum detrimentum videtur redundare... – Eszterházy János: Levelestár. Magyar Sion 5. (1867) 363.

ség, az úgynevezett *ius spoli*, ami legkésőbb a 13. század vége óta létező gyakorlat volt Magyarországon.¹⁷ Erre utal az 1298. évi 10. törvénycikkely, amely épp ezt az eljárást tiltja.¹⁸ 1339-ben pedig, amikor XII. Benedek pápa (1334–1342) azért róttta meg a magyar királyt, mert a kalocsai-bácsi érsekség üresedése alkalmával az érseki javakat (köztük várakat) lefoglalta, I. Károly már azzal felelt, hogy ez a foglalás a magyar királyok joga.¹⁹

Ennyit tehát az uralkodó várairól. Esetünkben érdekesebb, miként strukturalódott az a bő száz erősség, amelyeket a politikai elit, a várbirtokos családok kezében találhatunk. Nos, a tisztesség megkívánja, hogy szó essen róla: nem e sorok írója, aki ezt a kérdést először felveti a hazai kutatásban. Fügedi Erik ugyanis a 13–14. századi várak és uraik kapcsolatát feltáró monográfiáját követően közel évtizeddel később angolul is összefoglalta e kérdésről alkotott véleményét. Ebben röviden kitért arra is, hogy a magánkézen lévő Anjou-kori várak közül kik birtokolták a legtöbbet. Eredményei szerint 1301–1382 között nyolc család összesen 25 erősség urának mondhatta magát, azaz a magánvárak közel negyedével ők rendelkeztek.²⁰ Mára ezt a képet némileg pontosíthatjuk. Elsőként a kezdő időpontot érdemes I. Károly országviszaszerző harcainak végére, 1321-re tenni, ami Fügedi monográfiájának írásakor még nem számított olyan fontos határpontnak, mint ahogyan ma látjuk. 1321-től, azaz az utolsó nagy ellenfél, Csák Máté halálától indulva tehát az alábbi számokat kapjuk: mindösszesen öt család (Lackfiak, Drugetek, Szécsiek, Cudarok és a Tót Lőrinc-fiak/Kont család) kezében 23–24 vár összpontosult. Az összes többi erődtímenyt egy- vagy két-„váras” családok uralták.²¹ Jól kiemelkedik tehát az „elit elitje”, igazolva, hogy miért volt oly fontos a királyi udvarban való megkapaszkodás.²²

17 Ezen uralkodói foglalási jog eredetileg elsősorban az elhunyt főpap ingóságaira, értékeire vonatkozott, de Magyarországon korán kialakult – nem függetlenül a magyar király főkegyúri jogának rendkívül erős voltától – az a gyakorlat, hogy a megürült egyházmegyébe királyi adminisztrátorok kerültek, akik alkalmasint hosszabb ideig szedték be az egyházmegye jövedelmeit a korona javára. *Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet.* (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) Bp. 2000. 137–138.

18 *Bona etiam decedentis episcopi dominus rex vel quelibet alia persona rapere non possit, sed utilitati ecclesie, cuius idem prelatus fuisse dinoscitur, si intestatus decedit, applicetur.* – *János M. Bak – György Bónis – James Ross Sweeney: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary I.* (1000–1301). Bakersfield 1989. 51.

19 *Sub sua et gentium suarum custodia huiusmodi vacationis tempore detineri, ac nichilominus ex antiquo iure regio ad reges Ungarie, qui sunt pro tempore, custodiam et detentionem castorum et prediorum huiusmodi ecclesiarum vacantium pertinere, et quod ipse in huiusmodi custodia et detentione perfruitur iure regio consueto...* – *Augustinus Theiner: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Tomus primus, 1216–1352. Romae 1859. 631.

20 *Erik Fügedi: Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437).* (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 187.) Bp. 1986. 114.

21 *Engel P.: Magyarország világi archontológiája I. i. m. 261–468. A Drugetek várbirtokaira lásd bővebben: Zsoldos Attila: A Druget-tartomány története 1315–1342.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2017. 164–185.

22 E kérdésre lásd Zsoldos Attila és Csukovits Enikő tanulmányait jelen kötetben.

Ékes példája ezen igyekezetnek a későbbi Doncsfi család ősenek, Doncs mesternek várbirtoklási ügye. Egy 1343. évi nádori oklevél tudósít arról, hogy Doncs rokonsága, a Zólyomiak által a 13. században épített Árva várát elcserélte az uralkodóval 1330 táján Csáktornya és Sztrigó várakért, s általuk lényegében a teljes Muraközért. Néhány esztendei békés birtoklás után azonban Doncs ismét cserébe bonyolódott Károllyal, ekkor a két erősség ellentételezése-képpen a komáromi várát és uradalmát nyerte adományul, ami nem volt rossz választás, ám Doncs döntésének indoklása számunkra az igazán érdekes. Előadta, hogy azért szerette volna megszerezni Komáromot, mert a királyi udvarhoz közelebb kívánt tartózkodni, hogy a királyt jobban szolgálhassa.²³

A fejezet zárásakor nem lehet nem szót ejteni a korszak legfontosabb hatalom- és birtokszervezési jelenségéről, a *honor*ról. Annak ellenére ugyanis, hogy a királyi várak száma nagy volt az ország területén, ezek zömét az uralkodó bőségesen osztotta meg előkelőivel. Az igekötő szerfelett fontos: nem szétosztotta közöttük, hanem csak *megosztotta* velük. Számos királyi várát – leggyakrabban megyésispáni tisztségekhez csatoltan – juttatott ideiglenesen (ahogyan a korabeli kancelláriában lejegyezték: *durante beneplacito*, azaz tetszése tartamára) legmegbízhatóbb hívei kezére, s amíg azokat kezelték, e várak és uradalmaik jövedelmét használhatták. Ezért cserébe a királyhoz való feltétlen hűség és utasításainak végrehajtása, és katonák tartásával hatalmának biztosítása volt a legfőbb elvárás.²⁴ Ez az eljárás ugyan látszatra „demokratikusabbá” alakítja a királyi túlhatalom képét az utókor szemlélője számára, ám a lényegen mit sem változtatott: I. Károly és Nagy Lajos akaratára, részben éppen a honoruradalmak birtoklása útján, kizárólagosan érvényesült az országban. Szemléletesen igazolják ezt a kijelentést Nagy Lajos itáliai hadjáratai. Közismert a jelenség, ha egy középkori uralkodó huzamosabb időre elhagyta országát, általában nagy kockázatot vállalt, támogatóinak ellenzéke sokszor megerősödött (gondoljunk II. András szentföldi utazására és annak hatásaira), de Lajos esetében ennek nyomát sem tudjuk felfedezni, legalábbis az eddigi kutatások ilyenekről nem tanúskodnak.²⁵

23 Postremo vero consideratione ductus, ut regie curie propinquius posset adherere et regiam clementiam fidelius obsequi valeret – Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. (a továbbiakban: AO) IV. 339.

24 Engel P.: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. In: *uő*: Honor, vár, ispánság. i. m. 101–161.

25 „Neki nem kellett, mint kora annyi más uralkodójának, engedetlen alattvalókkal vesződni, és belpolitikai gondjairól alkalmasint azért nem hallunk, mert nem is igen voltak. Uralkodása végére mutatkoztak repedések a rendszer épületén, de amíg ő élt, ezek nem kerültek felszínre.” – Engel P.: Szent István birodalma i. m. 137–138.

Az uradalom kérdésköre

Habár az Árpád-kori magánuradalmak működéséről meglehetősen kevés ismerettel rendelkezünk, azt sejthetjük, hogy a zömében a 13. század folyamán megjelenő magánvárak új elemet jelentettek e birtokegyüttesek területén, s még abban sem lehetünk maradéktalanul biztosak, hogy rögvést, azaz felépítésüket követően az adott uradalmak központjai lettek. Jogilag legalábbis biztosan nem, ezt épp az Anjou-kori eseményekből tudhatjuk. Engel Pál alapvető tanulmánya óta ugyanis közhelynek számít, hogy a 14. század elejét megelőzően a magánbirtokokon felépült várak a forrásokban alig jelentek meg. Ekkoriban ugyanis még a birtok (vagy épp a több későbbi birtokot összefogó föld, a „terra”) egyik, sokszor nem is különösebben kiemelt tartozékának számítottak. A változást az hozta, hogy I. Károly ország-visszafoglaló harcai során nagy mennyiségű, „tartozéknak” tekintett magánvárat foglalt el vagy azok urai álltak a király oldalára. Amikor pedig ezeket Károly eladományozta vagy *honorként* juttatta híveinek, szükségszerűen uradalmak központjaként tűnnek elének a forrásokban, mivel a királyi hatalom, szinte automatikusan, ilyen formában gondolt a várakra. Másképpen nem is tudott volna, hiszen a saját birtokait is ilyenekbe szervezve működtette évszázadok óta, gondoljunk csak az ispánsági várakra és „tartozékaikra”, a megyebéli királyi elfekvőségekre.²⁶

A fentiek ellenőrzésére is van lehetőségünk. Léteztek ugyanis olyan várak, melyek az 1301–1321 közötti harcok során mindvégig magánkézben maradtak, és a későbbiekben is a régebbi birtokosaik uralták. E folyamatos magánbirtoklások esetében van módunk igazán lemérni, mekkora is volt az uradalomalakulások szempontjából a királyi hatalom „katalizátor” szerepe.

1331-ben a nyugati országrészből származó bizonyos ugodi Csenik mester kapott birtokokat Heves megyében, történetesen a későbbi siroki uradalmat. A jószágokat neki ítélő országbírói oklevél – habár 1320 után rövid ideig az erősség királyi kezelésben is állt –, előbb tett említést a birtokokról s csak utolsóként magáról a siroki erősségről.²⁷ Ám akad talán még ennél szemléletesebb példánk is.

1348-ban ejtették szerét birtokosztálynak a Gömörben birtokos Batiz-fiak. Mai tudásunk szerint ekkor a vidéken két vár – Berzéte és Krasznahorka – birtokosainak mondhatták magukat.²⁸ Az egri káptalan előtt kelt osztálylevél a korban megszokott módon, meglehetősen pontosan és részletesen sorolja fel az egyes birtokokat, ugyanakkor a két vár rapid említésére e lista záró mondatá-

26 Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sánccvárak problémájáról. Műemlékvédelem 31. (1987) 9–14. Másodközlését lásd Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele 6. szám. (2007) 11–18.

27 Universitas possessiones eiusdem Demetrii filii Boden pro sue infidelitatis nota ac omnes possessiones Leustachii magni de Welprech [...] simul cum castro Syruk vocato magistro Chenyk bohemo strenuo et fideli aule sue maiestatis militi [...] perpetuo contulisset. – AO II. 523.

28 Engel P.: Magyarország világi archontológiája I. i. m. 278., 353.

ban kerítettek sort, mintegy mellékesen, a felsorolások ekkorra megszokott „item”-jének kitételével.²⁹

A király közbejöttével magánkézbe juttatott várak esetében a fentihez hasonló lassú alakulásról szó sincs: éles kontúrral lépnek elénk az egyes magánbirtokosokhoz kerülő uradalmak, voltaképpen olyan állapotukban, ahogyan a kései középkorban megszokottnak számított. A Drugetek saját tulajdonú vára, a Zemplén megyei Jeszenő éppen olyan szépen példázza ezt, amint a nyugati határszél melletti Felsőlendva és tételesen elősorolt uradalma.³⁰ A példák sora mindkét változat esetében bővíthető lenne, ám aligha érdemel további gyámolítást a megállapítás: az Anjou-kor első fele a késő középkori és kora újkori váruradalmak születésének évtizedeit jelenti.

A magánvárbirtokosok és a királyi udvar: az építkezések

Régtől fogva ismert a jelenség: korszakunkban a jelentősebb birtokosok, ha tehették, a lehető legtöbbet igyekeztek a király közelében tartózkodni. Az „udvari nemesség” az Anjou-korral kapcsolatban az egyik leggyakrabban idézett kifejezés az irodalomban.³¹ Abban biztosak lehetünk, hogy az úgynevezett udvari lovagok és apródok – akik sok esetben a most vizsgált várbirtokos családok ifjú tagjai közül kerültek ki –, ahogyan ma mondanánk, „életvitelszerűen” a király környezetében és mindenkor székvárosaiban tartózkodtak.³² Ám beható vizsgálatok tárgyát még nem képezte az a kérdés, vajon az udvarban élő előkelők, honorbirtokosok, bárók tartózkodási helyei mennyiben igazolják mindezeket. Tudva, hogy a korszak okleveles anyaga csak korlátozott módon alkalmas itineráriumok összeállítására,³³ jelen sorok írója szűrőpróbaszerűen végzett kutatást az 1342–1382 közötti időszak tárnok-, lovász- és asztalnokmestereinek keltezéseit keresve. Anélkül hogy az adatok meddő felsorolását ideiktatnám, határozottan állítható, hogy keltezéseik elsőprő többsége budai és visegrádi, amiben persze semmi meglepőt nem kell látnunk.³⁴ Egyfelől

29 Item castrum ipsorum Kraznahorka vocatum magistro Iacobo et aliud castrum ipsorum Berzetewara nuncupatum magistro Iohanni facta ipsa divisione cessissent. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár és Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DL és DF) DF 275 629.

30 Jeszenő Druget-korszakára: Zsoldos A.: A Druget-tartomány i. m. 166., 177–178., s az uradalom említésére 1365-ből: „de castro Iezenew et possessionibus ad idem spectantibus” – DL 41 635.; a felsőlendvai uradalomra ugyancsak 1365-ből: DL 100 104.

31 Lásd erre a jelen kötet több tanulmányát.

32 Kurcz Á.: Lovagi kultúra i. m. 43–51.

33 A korszak két, hosszabban uralkodó királya közül csupán I. Károly itineráriuma látott ez idáig nyomtatásban napvilágot: Spekner Enikő: Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig. (Monumenta Historica Budapestinensia XVII.) Bp. 2015. 139–178.

34 Tőlük kevés alkalommal találunk nem Visegrádon vagy Budán kelt oklevelet. 1367 januárjában kelt például Cudar Péter pohárnokmester egy oklevele a Borsod megyei (Sajó)Szentpéteren,

hasonló jelenség tanúi lehetünk már 1342 előtt, amit a nádorok, alnádorok és országbírák keltezési helyeinek adattára igazol,³⁵ másfelől voltak további más tisztségek (például a tárnokmester vagy épp a korszakunkban feltűnő kincstartó), akiket feladatuk és/vagy az általuk kezelt jövedelmek szinte állandóan az udvarhoz kötöttek.³⁶

Ugyanakkor tanúi lehetünk annak is, hogy a politikai elit tagjai igyekeztek saját várakra is szert tenni, aminek két reális útja létezett: vagy építettek maguknak, vagy pedig a királyi – s fentebb láttuk, igencsak szép számú – várállományból próbáltak adomány útján szerezni. Az alábbiakban e kétféle várszerzési lehetőségről lesz szó.

Ami a várépítéseket illeti, az Anjou-kor forrásai nem kényeztetik el a kései kutatót. Ahogy az eddigiek nyomán is láttuk, a források zöme – és ennek nyomán a kutatás – afelé tereli az érdeklődő figyelmét, hogy a korszak politikai berendezkedése voltaképpen nem kedvezett az új erősségek születésének. Habár a kijelentés alapvetően igaz, azért léteznek igazolható magánvárépítések a vizsgált időszakból.

Szemléletes példa a Sopron megyei Fraknóé. A birtok régtől fogva a Nagymartoni családé volt, amely valamikor 1317 után, de bizonyosan 1346-ot megelőzően – amint ezt egy ebben az esztendőben kelt forrásunk elárulja – a maga erejéből, saját költségén emelte az erősséget, ami ráadásul a 15. század közepéig a família tulajdonában is maradt.³⁷ Fraknó esetében pusztán a várépítés „családi vállalkozás” jellege ismert előttünk.

A Károly-kor legfontosabb bárói családjának, a Drugeteknek a történetéből sem hiányzik a várépítés. A lengyel–magyar határon ma is látható Nedec/Dunajec várát Druget Vilmos nádor emeltette, ráadásul azt is tudhatjuk, hogy mindezt valóban a maga költségén tette. A rendelkezésünkre álló információk alapján biztosak lehetünk abban, hogy a vár építésére valamikor 1330 előtt került sor, amit főképp Druget Vilmos nádor 1330. évi végrendelete igazol, melyben itteni új váráról (*novum castrum de Dunaych*) tesz említést.³⁸ Ugyancsak

ami első pillantásra meglepő, de annak ismeretében, hogy ő volt ugyanakkor a borsodi és abaúji ispán is, már korántsem különleges (DL 105 581.).

35 A kutatásban eddig kevés figyelmet kapott, de Spekner Enikő jóvoltából a fentiek „keltezési adattára” rendelkezésre áll, ami a visegrádi és budai helyszínek egyre erősödő voltát igazolja. Spekner E.: Hogyan lett Buda i. m. 253–369. Az alnádornak Pest megye igazgatásában játszott szerepére, budai tartózkodásaira lásd *Szőcs Tibor: A nádori intézmény korai története 1000–1342.* (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.) Bp. 2014. 203–210.

36 Weisz Boglárka: Ki volt az első kincstartó? A kincstartói hivatal története a 14. században. *Történelmi Szemle* 57. (2015) 527–540.

37 „Et insuper dymidtatem totalis pecunie in opus constructionis et munitonis dicti castrum”-ról esik szó az uradalom 1346. évi megosztásakor. DL 12 993. – Engel P.: Magyarország világi archontológiája I. i. m. 313.

38 DL 71 270. – Anjou-kori Oklevéltár I–XV., XVII., XIX–XXXIV., XXXVIII., XL., XLII. Szerk. Kristó Gyula, Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, B. Halász Éva, Kőfalvi Tamás, Papp Róbert, Piti Ferenc, Rábai Krisztina, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Szeged–Budapest 1990–2017. (a továbbiakban: AOkl.) XIV. 473. sz.

ennek adja bizonyítékát már a nádor halála után 1347-ből az egri káptalan egyik oklevele – mely a Tarkóiek tiltakozása miatt kelt, akik korábban a birtok urai voltak –, miszerint Vilmos Dunajecen valóban saját költségén emeltetett erősséget.³⁹ Noha a vár korai története ma még nem teljesen tisztázott,⁴⁰ esetében Anjou-kori magánvár építését tételezzük fel.

A példák sorát zárandó, 1355-ből érdemes citálni a Sáros megyei Berzevice esetét, amelyről birtokosai 1355-ben kerek perec kimondták, hogy az építéséhez szükséges anyagiakat a birtokaik jövedelmén kívül maguk teremtettké elő, így kétség sem férhet a magánbirtokos általi építéshez ebben az esetben sem.⁴¹

Kétségtelen tény: az ilyesféle példák sora korlátozott, de létük és feltárásuk ahhoz alapot mindenképpen biztosíthat, hogy egyszer s mindenkorra elbúcsúzzunk attól a megállapítástól, hogy az Anjou-kori magánváráépítéseket szinte kizártnak tekinthessük.⁴² Ez a kijelentés még akkor is fontos lehet, ha arányuk a megelőző századhoz képest valóban kisebb, ám korszakunk viszonyai közt mégsem elhanyagolható. Különösen nem abban az esetben, ha a fentiekhez hozzávesszük, hogy a régészettudomány az utóbbi évtizedekben folyamatosan „szállítja” az újabb adatokat a témakörben, amely tény a közeljövőben bizonyosan kihívások elé állítja a kizárólag írott forrásokkal foglalkozók közösségét.

Ásatások bizonyítják, hogy a Zólyomtól délnyugatra, néhány kilométerre a Garam partján állt vár – amelyet írott forrás hiányában Peľuša/Petyusa várának hívnak – talán a 14. század közepén, második felében épülhetett. Mivel viszonylag kis alapterületű erősségről van szó, s Osztrólua (ma: Ostrá Luká, Szlovákia) területén fekszik, gyanítható, még ha nem is bizonyos, hogy építését az

39 Vyllermus palatinus castrum Danavich vocatum pro se construi fecisset. – DL 68 876.

40 Rendelkezünk ugyanis egy – kizárólag nyomtatásban fennmaradt – 1325. évi oklevélsvöveggel, amelynek egy kitétele szerint a vár már állhatott a Drugetek birtoklását megelőzően is (AOkl. IX. 258. sz., továbbá: *Sebők Ferenc*: Dunajec [Nedec] vára a XIV. században. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. Szeged 2010. 385–386.) Az oklevéllel kapcsolatban azonban több kérdés is felmerül. 1. Privilegiális, és mégis szerepel benne kelet hely, ami roppant furcsa. Különösen annak ismeretében, hogy ugyanaznap, ugyanazon a témában kelt egy másik királyi privilegiális is, természetesen kelet hely nélkül (AOkl. IX. 257. sz., ennek eredetije ugyancsak nem maradt fenn, de középkori átiratai legalább léteznek). 2. Lipppa – a feltételezett kelet hely – igencsak „ki-lóg” I. Károly itineráriumból, ráadásul nincs is további megerősítő forrásunk erre a gyors és nehezen magyarázható Buda–Lippa–Buda utazásra. Vö. *Spekner E.*: Hogyan lett Buda i. m. 154–155. Távol álljon e sorok írójától, hogy az oklevelet ezek alapján biztosan hamisnak vagy interpolálnak minősítse, de a forrás további vizsgálata alighanem még szolgálhat érdekességekkel.

41 Castrum in dicta possessione Brezevicha in linea ipsius ville orientali, in opposito ecclesie Sancti Crinii in quodam monticulo habitum, per ipsum magistrum Michaellem non redditibus et proventibus possessionum suorum, sed cum pecunia sua per industriam et servitium suum acquisita fore constructum. – DL 68 905.

42 Engel Pál nyomán korszakunkbeli építésnek tekinthető: Apajvára, Bálványos, Cetin, Csák, Döbrönte, Dunajec, Éberhard, Fraknó, Galgóc, Kosvár, Ribnik, Szarvók és Vörösvár. Az egyes adatokat lásd *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája I. i. m. passim.

Osztrolucki családhoz köthetjük.⁴³ A család középkori oklevelei ugyan kalandos körülmények között a korunkra maradtak,⁴⁴ ám azokban egy szó sem esik a várról, ahogyan a település 1419. évi határjárásában sem szerepel.⁴⁵ Más megoldás nem lévén, arra kell gyanakodnunk, hogy egy nemesi várral van dolgunk.

Afelől sem lehetnek kétségeink, hogy a magánvárépítések mindegyike a király tudtával és beleegyezésével zajlott, mivel a középkori Magyarországon magánvárat építeni már az Árpádok idején sem lehetett uralkodói jóváhagyás nélkül.⁴⁶ Ez az elv ugyan a 13. században közismerten csorbát szenvedett, Károly országegyesítő harcai után azonban szóba sem kerülhetett, hogy az újra elővett szabályt bárki is megszegje. 1370-ből mindezt egy királyi oklevélben elvi szinten is megfogalmazták: „Tudnivaló, hogy országunk lakosai várakat, váموkat és vásárokat csak királyi jóváhagyással és királyi oklevél alapján építhetnek, tarthatnak a kezükön, igazgathatnak, illetve birtokolhatnak.”⁴⁷

1311-ben – tehát még évtizednyire Károly egész országra kiterjedő hatalmától és Csák Máté halálától, s még a rozgonyi csata előtt –, Aba Amadé halála után az uralkodó az özvegygel és az Amadé-fiakkal kötött egyezségbe többek között a további engedély nélküli várépítés tilalmát is beemelte, ami ékes példája annak, hogy a valóságos hatalmi, belpolitikai helyzet ellenére az uralkodó elvben soha nem kívánt lemondani az engedélyeztetés jogáról.⁴⁸

A vizsgált évtizedekben még ahhoz is uralkodói engedélyre volt szükség, hogy egy feltétlen királyhű báró korábbi, fából épült várát kővára építhesse át. 1342-ben legalábbis ilyen engedélyt kért és kapott az egyik legfőbb méltóságot, a szlávón bánságot viselő Ákos nembéli Mikcs, aki a Sáros megyei Újvár várát kívánta ekként modernizálni.⁴⁹

43 Noémi Pažinová – Ján Beljak: A Zólyom melletti Peťuša (Petyusa) várának kutatása. *Castrum* 16. (2013) 1–2: 145–146. Újabban az ásatók már úgy nyilatkoztak, hogy a vár a 13. század végén is épülhetett. Ján Beljak – Noémi Pažinová – Michal Šimkovic: Pustý hrad vo Zvolene a opevnenia v jeho okolí. Zvolen 2015. 50.

44 Az 57 darabot számláló gyűjteményről (DF 254 168–254 213.) csak gyanítható, hogy az Egyesült Államokba került. *Szent Györgyi Mária: A Diplomatikai Fényképgyűjtemény.* (Levéltári Leltárak 80.) Bp. 1983. 114.

45 Zsigmondkori oklevéltár I–XIII. Szerk. Mályusz Elemér, Borsai Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok) Bp. 1951–2017. (a továbbiakban: ZsO) V. 930. sz.

46 Horváth Richárd: Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György, Kovács Gyöngyi, Domokos György, Miklós Zsuzsa, Mordovin Maxim. Bp. 2011. 79–93.

47 *Castra vero, tributa et fora per regnicolas nostros ex regalis benignitatis annuentia et vigoribus instrumentorum regalium edificari, conservari, regere et possidere posse dinoscuntur.* – Engel Pál: Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon I. Világosság 25. (1984) 292–293.

48 *Et quod nulla castra de novo in solo proprio vel alieno sine licentia domini nostri regis speciali edificabimus* – Tutkó József: Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve. Kassa 1861. 209.; az oklevél eredetije: DF 269 067.

49 *Eisdem perpetuo datarum et donatarum, in quo nunc ligneum castrum per ipsos foret fabricatum et edificatum, castrum tamen opere murali fabricandi construendi et edificandi facul-*

A fentiek felvetik a kérdést: egyáltalán hány építési engedélyt ismerünk az 1301–1382 közötti időszakból? Aligha lesz meglepő a válasz: roppant keveset. Klasszikus, magánvár építéséhez hozzájáruló uralkodói oklevél a nevezett időszakból mindössze tíz maradt korunkra. Tételes felsorolásuk e helyütt nem szükséges, időbeli megoszlásuk azonban szemléletes. Az első 1334-ben kelt, tehát jóval az országfoglaló háborúkat követően,⁵⁰ míg az utolsót 1371-ben adta ki a királyi kancellária. Aligha meglepő továbbá, hogy az uralkodók közötti eloszlásuk sem arányos. Károly idejéből három, Lajos korszakából pedig hét maradt korunkra, ami a tények rögzítésén túl – az alacsony darabszám miatt – további érdemi következtetések levonására nem alkalmas.

Akad azonban egy hasznos összehasonlítási lehetőségünk. Rendelkezésünkre áll ugyanis a magyarországihoz hasonlóan erős királyi hatalommal és egységes országterülettel rendelkező Anglia és Wales középkori várépítési engedélyeinek (*licence to crenellate*) adatbázisa.⁵¹ Ennek nyilvántartása szerint a legtöbb magánbirtokosnak kibocsátott engedély angol földön az 1270-es és az 1380-as évek között kelt, ami azon túl, hogy jórészt egyezik a mi Anjou-korunkkal, ráadásul a középkori Anglia három igazán szilárd hatalmú uralkodójának (most II. Edvárd lemondatásáról kicsit feledkezzünk meg, mivel a fia követte a trónon) időszaka. I., II. és III. Edvárd (1272–1377) bőkezűen éltek az engedélyeztetés lehetőségével, uralkodásuk alatt legkevesebb 115 magánvár emeléséhez, erősítéséhez járultak hozzá. A nagy különbséget eleinte hajlamosak lennénk azzal magyarázni, hogy az angol középkori forrásanyag közismerten sokszorosa a magyarnak. Ez igaz ugyan, de éppen az engedélyek esetében már kevésbé. Anglia és Wales a kezdetektől 1600-ig terjedő időszakából a kutatás jelenleg 480 erősítési engedélyt ismer, míg ezek száma Magyarországon körülbelül másfél száz, tehát a különbség az általános angol forrásbőséggel szemben korántsem kirívó.⁵² Világos, hogy a két ország nemesi társadalmának és birtokszerkezetének egybevetése nem tehető meg egy az egyben a számos eltérés miatt, de annyi kimondható, hogy sem a királyi hatalom minőségéből, sem a „korszellemből” nem eredt automatikusan a magyarországi alacsony számú magánvárépítés, illetőleg azok alig-alig látható mértékű engedélyezése.

tatem, quanto solidius et fortius possent, pro defendendis et evitandis dum expediens fuerit, personarum iurium et bonorum ipsorum periculis, de benignitate regia prebere dignemur.
– AO IV. 263–265.

50 Ismerünk még egy 1312. évi engedélyezést is tartalmazó adományozást, ám ez későbbi, de írásképe alapján bizonyosan Anjou-kori koholmány.

51 Az angol párhuzam használatát támogatja legújabbán: *Pálosfalvi T.*: Monarchia vagy rendi állam i. m. 170–175.

52 *Philip Davis*: English Licences to Crenellate. Some analysis. <http://www.gatehouse-gazetteer.info/LtoCren.html> (a letöltés ideje: 2020. február 10.).

A magánvárbirtokosok és a királyi udvar: az adományok

Az engedélyeknél látható, Károly és Lajos közti eltérést másutt is tetten érhetünk. Károly – mint láttuk – a vérrel megszerzett uradalmakat csak fogcsikorgatva adományozta el. Ebben meglehetősen következetesnek bizonyult, az elvhez haláláig tartotta magát: még a legnagyobb és leghűségesebb bárói sem birtokoltak fél tucatnál több várat örökjogon. Ám, ahogyan az számos alkalmammal lenni szokott a „vállalkozást létrehozó” apa és az azt tőle megöröklő gyermek esetében, Nagy Lajos már kevésbé ragaszkodott az atyai szigorhoz. Kétségtelen tény, hogy nem őt tekinthetjük a leginkább adakozó kedvű magyar uralkodónak,⁵³ de apjánál lényegesen több várat adott át hű támogatóinak, melyről az 1. táblázat nyújt áttekintést.⁵⁴

1. táblázat. Nagy Lajos váradományozásai

Dátum	Kedvezményezett	Vár(ak)	Forrás
1343	<i>Kórógyiak</i>	<i>Kórógy</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 346.</i>
1343	<i>Hahót nb. Miklós</i>	<i>Lenti</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 357.</i>
1332/1343	<i>Drugetek</i>	<i>Nevicke</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 376.</i>
1344	<i>Pok nb. Meggyesi Simon</i>	<i>Szigliget</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 431.</i>
1345	Tót Miklós	Szomszédvár	<i>Arch. 1301–1457. I. 434.</i>
1346 előtt	Lackfi István	Döbrököz	<i>Arch. 1301–1457. I. 305.</i>
1347	Lackfi István	Simontornya	<i>Arch. 1301–1457. I. 410.</i>
1347	<i>Dunajeci család</i>	<i>Dunajec</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 306.</i>
1347	<i>Tót Lőrinc</i>	<i>Raholca</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 397.</i>
1348	Tót Lőrinc és fiai	Temetvény	<i>Arch. 1301–1457. I. 442.</i>
1350	Kont Miklós és Lökös	Bátorkő	<i>Arch. 1301–1457. I. 274.</i>
1350a	Lackfi István	Csáktornya, Sztrigó	<i>Arch. 1301–1457. I. 291.</i>
1351/1359	Poháros Péter	Szaplonca	<i>Arch. 1301–1457. I. 422.</i>
1352 u.	Wolfurt testvérek	Szarvkő	<i>Arch. 1301–1457. I. 422.</i>
1358	<i>Kont Miklós</i>	<i>Felsőlendva</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 312.</i>
1364	<i>Kont Miklós</i>	<i>Újlak</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 451.</i>

53 Annak ellenére sem, hogy a Küküllei Jánosnak a királyról készült „életrajzában” ennek épp ellenkezője olvasható: „donationibus possessionum gratus ad omnes largusque et benignus habebatur, et pro eo ab omnibus ultra modum diligebatur” – *Chronica Hungarorum II. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Composuit Elemér Mályusz adiuuante Iulio Kristó (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova. Tomus IX.) Bp. 1988. 186.*

54 Az 1. táblázat alapját Kurcz Ágnes áttekintése adja (*Kurcz Á.: Lovagi kultúra i. m. 93.*), melyet Engel Pál archontológiája (Magyarország világi archontológiája i. m.) alapján egészítettem ki. Utóbbiakat *dőlt betűvel* jeleztem.

Dátum	Kedvezményezett	Vár(ak)	Forrás
1364 e.	<i>Wolfurt Eglolf</i>	<i>Vöröskő</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 462.</i>
1370	<i>Bebek család</i>	<i>Almás</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 266.</i>
1371 e.	<i>Kanizsaiak (időlegesen)</i>	<i>Szalónak</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 420.</i>
1377	<i>Mikcsfi Ákos fiai</i>	<i>Hegyesd</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 326.</i>
1358	<i>Hravtinić Pál</i>	<i>Dobrakucsa</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 303.</i>
1369	<i>Ellerbach család</i>	<i>Monyorókerék</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 368.</i>
1377	<i>de Surdis János váci püspök és testvére</i>	<i>Lipovec</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 361.</i>
1378 e.	Lackfi II. István	Rezi, Tátika	<i>Arch. 1301–1457. I. 400.</i>
1380	<i>Frangepánok</i>	<i>Sztenicsnyák</i>	<i>Arch. 1301–1457. I. 435.</i>

Az 1. táblázat nyomán megállapítható, hogy 1342–1382 között az I. Károly által megszerzett várakból közel harminc került magánkézre, ami akárhogyan is nézzük és számítjuk, a királyi várállomány legalább tizenöt-husz százaléka. Már ez a szám sem csekély, de még érdekesebb az időbeli megoszlás. Az adományok több mint fele ugyanis az 1343–1352 közötti évtizedre esik, ami az utódlás és a nápolyi hadjáratok ideje volt. Azaz a fiatal királynak uralma elején a régi-új támogatók hűségének megszerzése volt a legfőbb célja, amit persze évszázados összehasonlításban tekinthetünk uralkodói „rutinfeladatnak”. Ezt az itáliai hadjáratok idején a megbízható katonabárók jutalmazása követte. Királyváltás és külhoni háború. Tipikusan olyan helyzetek, amikor kiemelt fontosságú a régebbi, a legnagyobb vagy épp az aktuális feladatokra újonnan kiszemelt bárók hűsége. A középkorban pedig ilyenkor került elő a bevált módszer: a királyi kegy látványos megelőlegezése vagy épp a kritikus pillanatban tanúsított hűség utólagos jutalmazása. Ugyanakkor nem kellett féltetni az ifjú királyt, aki megtalálta a módját, hogy a királyi birtokállományt a lehető legjobban egyben tartsa. Lajos ugyanis úgy tett, mint a közismert Mátyás király mesében az okos leány: hozott is ajándékot, meg nem is.

Rögvest uralkodása elején változást eszközölt a nemesi birtokok öröklésének rendjén. Eladdig tudniillik minden olyan, egymással rokonságban álló nemes, akik nem tettek egymás közt osztályt, bármely családtagjuk birtokszerzésekor a későbbiekben közös birtokosnak számítottak: voltaképpen a vér szerinti atyafiság örökölte a jószágokat. Az 1340-es évek közepétől azonban Lajos elérte, hogy szokásba jöjjön – s azután hosszasan ott is maradjon – a nemesi birtoklás esetében az egyenes ági öröklés rendje.⁵⁵ Ezzel egy csapásra megnőtt azoknak a családoknak a száma, amelyek az atyafiságtól elválva esélyesebbé váltak fiági kihalásra, mert ha nem volt fiú utódjuk, vagyonukért nem jelentkezhettek az elhunyt távolabbi rokonai. Nos, e szempont figyelembevételével újra áttekintve az 1. táblázatot, a kép tovább árnyalható. Az 1347

⁵⁵ Engel Pál: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *Történelmi Szemle* 39. (1997) 137–157.

utáni donációkat számba véve ugyanis legkevesebb azok harmada olyan várról szólt, amikor Lajos vagy egy fiágon kihalt család erősségét adományozta el, vagy maga is kapott cserébe másik várat.⁵⁶ E megoldással a királyi várálománnyt végzetes veszteség nem érte, a király pedig mégiscsak „bőkezűen” honorálhatta híveit. Ettől függetlenül természetesen tény marad, hogy mintegy tucatnyi, apjától örökölt királyi várat magánkézbe adott, ám ez a teljes mennyiségnek korántsem meghatározó hányada.⁵⁷

Az örökadományokat azonban nem érdemes önmagukban vizsgálni. Legalább ennyire fontos a királyi tulajdonban álló *honorbirtokok* kezelői körének átalakulása. E tekintetben ráadásul tanulságos esettanulmánnyal rendelkezünk. I. Károly halálát követően került sor ugyanis az úgynevezett „Druget-tartomány” felszámolására. A korábban Károly feltétlen hívének számító család annak kegyelméből nagyszámú királyi vár és uradalma fölött nyert befolyást, részben örökbirtokként, nagyobb részben pedig honorbirtokként, főképp a királyság északkeleti területein, és ők viselték a környékbeli megyék ispáni tisztségét is.⁵⁸ Károly király halálát követően azonban fia az itáliai eredetű család befolyásának visszaszorítása mellett döntött. E helyütt a tartomány felszámolásának történetét nem szükséges részletezni, legyen elég annyit rögzíteni, hogy új honorbirtokos urak kerültek számos, korábban a Drugetek honorját alkotó királyi uradalomba.⁵⁹ Ezzel a lépéssel további lehetőséghez jutott Lajos, hogy uralkodása elején híveket szerezzen magának.

Hasonlóan fontos jelenség tanúí lehetünk Lajos uralkodásának utolsó évtizedében, amikor is jelentős átalakulás zajlott a politikai elit köreiben. Ennek részleteit ma még nem látjuk világosan, de annyi bizonyos, hogy 1373 után a bárók új csoportja bukkant fel az udvarban, fontos tisztségekben.⁶⁰ Ezek az újszülött és befolyáshoz jutott előkelők (élükön a Zsigmond-korban oly páratlan pályát befutó Garaiakkal, de idesorolható az 1380-ban meghalt Szepesi Jakab és Zámbo Miklós is) érdekes módon nem törekedtek birtokaik gyarapítására. Sajátos hozzáállásukat Engel Pál azzal indokolta, hogy a királyi föld- vagy épességének megőrzésére törekedtek.⁶¹ Jelen sorok írójának sejtése szerint az öregedő, betegségekől gyötört és ekkor már visszavonultan élő Lajos mellett, az udvar életében napi résztvevőként közreműködő „nagyurak” fejében sajátos terv formálódhatott. Jól tudták, hogy Lajosnak fia nincs, így a

56 Az alábbiaknál jöhetett ez a megoldás szóba: Újlak, Hegyesd, Dobrakucs, Lipovec, Monyorókerék, Simontornya, Dunajec, Raholca, Felsőlendva. Az egyes várak adatait lásd Engel P.: Magyarország világi archontológiája I. i. m. passim.

57 A jelenséget már érintette az irodalom: Csukovits Enikő: Az Anjouk Magyarországon II. I. (Nagy) Lajos és Mária uralma (1342–1395.) (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2019. 120.

58 Zsoldos A.: A Druget-tartomány i. m. 96–118.

59 Uo. 193–202.

60 „Ekkorra félreismerhetetlen volt már, hogy az Anjouk báróinak utódaiból új nagybirtokos főnemesség van születőben, amely idővel magára a trónra is veszélyt jelenthet.” – Engel P.: Szent István birodalma i. m. 161.

61 Uo. 163.

következő uralkodó biztosan nem Anjou lesz, akit a kormányzati struktúra és az abban „dolgozó” személyek érdekei, a hagyományok, továbbá esetleges ígéretetek nem köteleznek. Az ízig-vérig Árpád-kori alapokon és gondolkodáson nyugvó Anjou-kori hatalmi berendezkedés ekkorra jól láthatóan kifáradt, mivel az az uralkodó személyére szabott volt, s csak egy esetleges fiú utódnak lehetett volna (lehetett volna?) esélye azt nagyobb törés és birtokvesztés nélkül tovább működtetni. Persze a korszak előkelőinek fejébe nem láthatunk bele, de a kor európai trendjeit s a hasonló berendezkedésű országok (mint például Anglia) fejlődését ismerve aligha tévedünk annak kimondásával, hogy Nagy Lajos halálakor senki sem számolt azzal – biztosak lévén a dinasztia-váltásban –, hogy a honorrendszer alapját adó várak mindegyike hosszú időn át a majdani új király kezében maradhat. A birtokaikat növelni kész és képes, a későbbi mágánások elődeinek számító nagybirtokosok egy jól meghatározható köre ugrásra készen várta az uralkodó halálát. A zsigmondi politikai „földindulást” tehát nem a vak végzet, nem egy külső hatalom vagy a véletlen hozta az országra, s végképp nem a máig oly negatív megítélésnek „örvendő” Luxemburgi Zsigmond. Számos elemében ott rejtett az Lajos király uralkodásának utolsó szakaszában.

Igazi újdonság vagy csak megnevezésbeli variáció? A castellumok

Ha létezett törölmetszett magánvártípus a középkorban, akkor az a '*castellum*' volt. Voltak egyházi kézben is ilyenek, főleg a kései középkorban, de számuk vajmi csekély, a királyi hatalom pedig efféle névvel illetett épületet nem emelt. Ha másért nem, már csak ezért is megéri e típus Anjou-kori mibenlétének vizsgálata, ám nem csak erről van szó. Vékony jégre kívánom csalni az olvasót az alábbiakban, amikor ezt a terminológiai szakaszt figyelmébe ajánlom. Ennek oka a nagy fokú bizonytalanság, ami a kérdéskört övezi. Létezik ugyanis egy többé-kevésbé jól meghatározható épületcsoport a kései középkorban, amelyik a '*castellum*' elnevezést viseli, ez régóta ismert. A Zsigmond-kortól kezdve szépen emelkedő számban tűnik fel ez a fogalom a hiteleshelyi és megyei oklevelekben, éppen úgy, mint a királyi engedélyek szövegeiben, amiről az irodalom már kellő ismeretekkel rendelkezik.⁶² Ezzel párhuzamosan biztos tudásunk van arról is, hogy az Árpádok korában az erősségek egyetlen körére sem használták következetesen a *castellum* kifejezést, vagy ha az egyáltalán előfordult, akkor a '*castrum*' alak szinonimájaként, esetleg annak helyettesítésére, de semmiképp sem önálló értelemben.⁶³ Éppen ezért

62 Koppány Tibor: A középkori Magyarország kastélyai. (Művészettörténeti Füzetek 26.) Bp. 1999. 40–50.; Horváth Richárd: Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források. In: Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Szerk. Feld István, Somorjay Selysette. Bp. 2008. 9–20.

63 Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae – A magyarországi középkori latinság szótára. Vol. II., 1. füzet. Kiadásra előkészítette: Boronkai Iván. Bp. 1991. 63–64. IV. László király egy

érdekes a helyzet: az Árpádok korában nem létezik, Zsigmond uralkodásakor pedig teljes virágában tűnik elő a fogalom, ám az Anjouk korszakáról alig tudunk valamit, noha – gondolnánk – a gyökerek ide vezethetnek vissza. A korszak 'castellum'-előfordulásainak vizsgálata éppen ezért korántsem ördögtől való, különösen nem annak ismeretében, hogy a magyarok kívül a szomszédos országok kutatását sem érintette meg a kérdés, holott újabban ott is születtek összefoglalások a várakat és azok „változatait” illetően. Szlovákiában az ország középkori erősségeinek önálló lexikont szántak, benne terminológiai áttekintéssel, de az a dolgozat a 14. századot nem tárgyalja, az adattári szakasz pedig kizárólag a 'castrumokkal' foglalkozik.⁶⁴ Romániában szintén nemrégiben látott napvilágot a nemesi társadalom „várakbéli” anyagi kultúráját bemutató impozáns kötet, de az kizárólag a 15. századra összpontosít,⁶⁵ így az Anjouk kora e tekintetben is mostohagyermeknek számít.⁶⁶ Lássuk tehát, akad-e nyoma 'castellumnak' a korszak forrásaiban!

1334-ben Szécsényi Tamás erdélyi vajda többek közt arra nyert engedélyt a királytól, hogy a Nógrád megyei Szécsény városát fallal övezze, amivel az itt építendő várat erősebbé teheti.⁶⁷ Az itt olvasható 'castrum vel castellum' forma egyenrangú, felcserélhető alak, így a 'castellum' talán nem tekinthető önálló épülettípusnak. A történet további és fontos érdekessége, hogy az engedély ellenére Szécsénynek a korszakban nem épültek védőfalai, azokat csak a huszita veszély idején, a 15. század közepén emelték.⁶⁸

Ugyanebben az esztendőben nádori oklevélben tűnik fel Csicsva vára néhány sornyi különbséggel 'castrum' és 'castellum' alakban egyaránt, ami a szinonimahasználat meglelte felé mutat.⁶⁹ Alig négy esztendővel később, amikor I. Károly egyik adománylevelében Ákos nembéli Mikcs szlavón bán érdemeit sorolta, előadta, hogy Mikcs többek közt osztrák hercegi területeken több erős várat és további öt környékbeli erősséget is megszállt. Azaz a 'castrum' és a

1276. évi oklevélben felbukkan ugyan a kifejezés a vasvári Zsidóféldén emelt erősség kapcsán, ugyanakkor óvatosságra int a tény, hogy e forrásunkat egy 1405. évi oklevél tartalmi átírása örököltette rá, így meglehet, hogy az ekkor már elterjedt 'castellum' alak a kancelláriai írnok jóvoltából került az oklevél említésébe. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I–II.* Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván, Bp. 1923–1987. 2732. sz.; ZsO II/1. 4252. sz.

64 *Pavol Hudáček: Civitas, urbs, grad, castellum a castrum v stredovekých prameňoch.* (Kotázke označovania hradov a pevností v Uhorsku do konca 12. storočia) In: *Stredoveké hrady na Slovensku.* Zostavovateľ: Daniela Dvořáková. Bratislava 2017. 63–98.

65 *Adrian Andrei Rusu: Castelul și spada. Cultura materială a elitelor din Transilvania în Evul Mediu târziu.* Cluj-Napoca 2019. 311–345.

66 Az Anjou-kori erdélyi nemesi társadalom legfrissebb monográfiája sem tárgyalja a birtokos családok és a várak, 'castellumok' kérdéskörét. *Marius Diaconescu: Structura nobilimii din Transilvania în epoca angevină.* Cluj-Napoca 2013. passim.

67 „...turribus, edificiis, propugnaculis et aliis, que ad fortitudinem castris vel castelli ipsius Zechen edificandi necessario requiruntur concedendo dare dignemur” – AO III. 72.

68 *Mordovin Maxim: Szécsény a késő középkorban.* In: *Szécsény évszázadai.* Szerk. Guba Szilvia, Galcsik Zsolt. Szécsény 2013. 8.

69 AO III. 101.

környékbeli 'castellum' megnevezések, habár érezhető árnyalatnyi különbségtétel a szövegben, mégiscsak azonos értelemben kerülnek elő.⁷⁰

1345-ben Simontornya várának említésekor bukkan fel a 'castellum' kifejezés újolag Hencfi Miklós birtokaként, de itt sem lehetünk biztosak a dolgunkban. Az eredeti oklevél ugyanis nem maradt korunkra, csupán annak 1381. és azt követő, 1409. évi tartalmi átirata, ami magában hordozza annak lehetőségét, hogy az átiráskor korszerűsítették a terminológiát.⁷¹ Ha mégsem erről lenne szó, akkor sem jutunk többre, mert ismét a 'castrum' alak változatként értelmezhető.

Bármiképpen is forgatjuk a fentebbi adatokat, jól láthatóan és kizárólagosan a *castrum/castellum* egybeesésének nyomaira bukkanunk korszakunk folyamán minduntalan. Késő középkori adatok előfutárai helyett tehát a régi gyakorlat továbbélésének tanúi lehetünk, jól láthatóan az Anjouk e tekintetben (is) az Árpád-kori hagyomány őrzőinek bizonyultak.⁷² Ha pedig hiányzik korszakunkból a 'castellum' az írott hagyatékból, jelen sorok írója hajlamos arra gyanakodni, hogy a kor kisebb erősségeire még másképp tekintettek, mint fél évszázaddal később.⁷³

Az utóbbi kijelentést arra alapozhatjuk, hogy a Zsigmond-kor első százában, lényegében a 15. századtól számos ismert 'castellum' tűnik elő a forrásokban és nem csupán a korábban látott egyszerű szinonimaként. Nagyjából 1400 tájától világosan kirajzolódik a magánerősségek e sajátos csoportja, s előfordulásai meglepően számosak.⁷⁴ Olyannyira, hogy az 1400–1437 közötti

70 Tres nominatas et principales civitates, Bresech scilicet, Lanspergh et Ragach vocatas cum forti castro Ragach nomionato ac aliis quinque castellis circumquaqua existentibus expugnando. – Pál Engel: Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In: Die Güssinger. Beiträge zur geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert). Hrsg. Heide Dienst, Irmtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt 1989. 106.

71 C. Tóth Norbert: Oklevelek Simontornya középkori történetéhez 1264–1543. Levéltári Közlemények 71. (2000) 96., AOkl. XXIX. 453. sz.; 1350-ből az Anjoukori Oklevéltár hoz egy castellum-adatot (AOkl. XXXIV. 558. sz.), de ez téves azonosítás. Az oklevél „eredetijét” megtekintve (valójában 18. századi másolat tartotta fenn a szöveget korunkra) világos, hogy a 'castellum' szó nem fordul elő, kizárólag Zsolnával kapcsolatosan a 'castrum' alak. DF 274 735.

72 „...a castrumtól eltérő, kisméretű vár fogalma változatlanul ismert volt a 14. században is, azonban azok *castellum* elnevezése általánosságban nem volt szokásban.” – Koppány T.: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 41.

73 Koppány Tibor utal arra, hogy Nagy Lajos uralkodása alatt a ma ismertnél (láttuk: nem is ismerünk lényegében egyet sem) több 'castellum' épült, ugyanakkor idézett példái Zsigmond-korból ismert erősségek feltételezett Anjou-kori építésén nyugszanak. Koppány T.: A középkori Magyarország kastélyai i. m. 41–42. Ráadásul ilyesfajta épületek bizonyára léteztek. 1352-ben említeneek például egy keszői 'kőpalotát' („pallatii lapidei in possessione Kezeu” – DL 4295).

74 1399: „curia...adinstar castelli” – ZsO I. 6095. sz., 1400: „pro reformatione castelli” – ZsO II/1. 207. sz., 1403: Megyericse 'castelluma' – ZsO II/1. 2686. sz., 1403: Kovár 'castelluma' – ZsO II/1. 2771. sz., 1403: Szerdahely 'castelluma' – ZsO II/1. 2794. sz., Zsembéc 'castelluma' – ZsO II/1. 3233. sz., 1406: Szircs 'castelluma' – ZsO II/1. 5045. sz. Kardinális megjegyzéssel, hogy ezen erősségeket nem „keverték” össze a 'castrumokkal', hanem következetesen nevezték a későbbiekben is 'castellumnak'.

időszak várépítési engedélyeiben, várépítésekkel és -rombolásokkal kapcsolatos forrásaiban is jól látszik a határozott elkülönítés. Anélkül hogy a tételes adatokat itt felsorolnám, legyenek elégségesek a beszédes számok: 'castrumról' 15, míg 'castellumról' 18 dokumentum tesz említést ebben a forráscsoportban.

Joggal merülhet fel a kérdés, mi a magyarázata ennek a viszonylag gyors változásnak: 1380 tájáig szinte nem is léteznek a forrásokban, két évtizeddel később pedig sorozatban tűnnek fel? Két lehetséges válasz is számításba jöhet. 1. Voltaképpen a 14. század utolsó évtizedénél korábban is léteztek ilyesfajta épületek, csak a királyi hatalom, „közvélemény” (?) nem tekintette ezeket erősségeknek. 2. A Lajos halála utáni bizonytalanabb esztendő, a Zsigmond-kor eleji földindulásszerű adományozási hullám és a török fenyegetés egyre realisabb megjelenése közös hatásaként – ne feledjük: 1382–1403 között zajlott lázadás, felkelés az országban, azután 1389-ben Rigómezőnél és 1396-ban Nikápolynál Zsigmond és kortársai szembesülhettek az Oszmán Birodalom erejével is – határozta el a nemesi társadalom vagy annak egy része, hogy eladdig sem erődítmény udvarházaikat tovább erősítsék, megalkotva a késő középkori 'castellumot'.

Bármilyen ok vagy okok álltak is a háttérben, korszakunkra vonatkozóan világos, hogy csekély mértékben sem a 'castellumok' jelentették az erősségeket birtokló nemesség uradalmainak központját vagy épp családjuk lakóhelyét. Ezt a szerepet az 1380-as évek végéig a várak, a korszak forrásainak terminológiája szerint a 'castrumok' töltötték be. Ezzel pedig együtt jár annak kimondása, hogy az Anjouk királysága volt Európa legkeletibb, európai szempontok szerint értelmezhetően „várasodott” országa.⁷⁵

A figyelmes olvasónak feltűnhetett, hogy e fejezetben ez idáig terminológiáról esett szó elsősorban. Attól azonban, hogy a források nem említenek nagyobb számban nemesi kézben lévő kisebb várakat, nem szabad azt hinnünk, hogy ilyenek egyáltalán nem léteztek. Kétségtelen tény: az elmondottak feltétlenül igazak, valóban alig léteztek az Anjouk korában „sokváras” mágánások, amilyeneket a 15. századból már számosat ismerünk. Ugyanakkor a kisebb birtokokkal rendelkező – megyei előkelő – családok is valamiféle „várbán” laktak. Legalábbis kőépületeik, tornyaik körül az utóbbi évtizedekben egyre számosabbá váló régészeti kutatások és terepbejárások különféle erődítési elemeket – árok, sánc, palánk, kőfal – tudtak azonosítani. A történeti

⁷⁵ Összehasonlításra alkalmas dolgozat jelent meg a közelmúltban a moldvai és havasalföldi nemesi lakóépületek, „rezidenciák” középkori történetéről. A szerző ezeket öt nagyobb kategóriába sorolta, melyekből csak az utolsó kettő értelmezhető a magyarországiakhoz hasonló (bár nálunk inkább az Árpád-kori erősségeket idéző) „várként” (tornyok és kisebb épületek), melyekkel néhány bojár-családon kívül lényegében csak a fejedelem rendelkezett. A nemesi családok – még a kiemelkedően tehetősek és befolyásosak is – kő és, nem gyakran, fa udvarházakban éltek a 14. században. *Cristian Nicolae Apetrei: Elites at Home: Romanian Aristocratic Houses in the Fourteenth to Sixteenth Centuries*. In: *Social and Political Elites in Eastern and Central Europe (15th–18th Centuries)*. Ed. Cristian Luca, Laurențiu Rădvan, Alexandru Simon. London 2015. 14–19.

irodalomban (ellentétben számos régészeti munkával) korábban a kelletténél kevesebb hangsúlyt kapott, hogy a 13. század Magyarországon nem annyi magánvár létezett, amennyit az oklevelekből ismerünk. Engel Pál adattára felvillantotta az írott források által megismerhető erősségek körét, de sejtetően ennél több várral kell számolnunk.

Ebbéli sejtésünk igazolására újabban biztos fogódzóval rendelkezünk. A mai országterület északkeleti megyéinek nemrégiben Feld István által elvégzett vizsgálata bizonyította be, hogy az oklevelekben említett erődítésekhez képest lényegesen nagyobb számú, alkalmasint kétszeres mennyiségű vár állt az áttekintett területen (Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyéről van szó) a kései Árpád-korban és az Anjouk uralkodása alatt.⁷⁶ Ennek bizonyítottsága roppant fontos eredmény, ugyanakkor adódik a kérdés, hogy az így igazolt erősségeknek a 14. századon túli továbbélése vajon milyen képet mutat? Ahogyan a korábbi kutatás eredményeinek fényében látszik, e várak nagy részét vagy a király országegyesítő harcainak idején, vagy az azt követő rendezéskor rombolták le és/vagy hagyták fel, a kérdés tehát régészek és történészek együttműködésével még további kutatás után kiált.

Példa gyanánt a nemrégiben megjelent Nógrád megyei várkatasztert idézhetjük. A megyéből – Engel Pál archontológiája nyomán – írott forrással említett várat 21-et ismerünk. Ebből azonban hármat el kell hagynunk, mivel-hogy 1380 után építették (vagy építették újjá) őket, végeredményben tehát 18-cal számolhatunk.⁷⁷ Ezzel szemben a megyebeli régészeti kutatások eredményeit is tartalmazó kézikönyv legkevesebb 62 erősséget tart nyilván. Ezek közül 18 valóban az Árpádok-korától fogva létezett, s az Anjou-kor után is állt, ám ez nem minden. Akad ugyanis további 18 bizonytalan eredetű (őskori, ókori), hét bizonyosan az őskorban készült, míg ötről egyértelmű, hogy 1380 utáni építkezés eredménye.⁷⁸

A figyelmes olvasónak feltűnhet, hogy a felsorolásból hiányzik még 14 vár. Nos, ezek a legérdekesebbek, mert első ránézésre nem különböznek (elhelyezkedésben, méretben) a fentebbi, s tovább élt társaiktól. Mindegyikük állt 1300 előtt, ugyanakkor az Anjou-korban (sokszor azon belül pontosabban nem meghatározhatóan) felhagyták vagy elpusztították őket. „Spontán ki-

76 *Feld István*: Várak a terepen – várak az írott forrásokban. Északkelet-Magyarország vártopográfiai kutatásainak eredményéről. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp. 2018. 133–143. Habár a szerző az Árpádok korára összpontosított, vizsgálati módszere némi kiegészítéssel az Anjou-korra is alkalmazható, amit az alábbiakban meg is fogok tenni.

77 *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája I. i. m. 262. – A kihagyottak: Brezó, Gács és Szentkirály.

78 A várnevek mennyiségére való tekintettel tételes felsorolásuktól itt eltekintek. Az egyes objektumokra vonatkozó információkat lásd *Nováki Gyula – Feld István – Guba Szilvia – Mordovin Maxim – Sárközy Sebestyén*: Nógrád megye várai az őskortól a kuruc korig. (Magyarország Várainak Topográfiája 4.) Bp. 2017. passim.

űrítésre” éppen úgy ismerünk példát, mint égésnyomokra.⁷⁹ Természetesen ezen erősségek zömében még régészeti feltárás nem zajlott, ami az elmondottakat pontosíthatná, ahogyan az is kiderülhet, hogy egyik-másik a most vélelmezettnél tovább volt használatban, de mondandóm lényegén alig változtat.

Emlékezzünk: biztosra vehetjük, hogy az Árpádok korában lényegesen több magánvár létezett, mint amennyit az írott források alapján ismernénk. Most ezt azzal egészíthetjük ki, hogy e várak nagy része éppen korszakunkban szűnik meg működő erősség lenni. Ahogyan a 13. század közepe, második fele a magyar várak tömeges megjelenésének kora, úgy a 14. század első harmada, közepe a magánvárak „megtizedelésének” ideje. Nehéz másra gondolni, mint arra, hogy I. Károly országegyesítő harcainak idején fegyverrel rontotta le vagy azt követően kevéssel „vette” rá a számára kevésbé fontos, alkalmasint veszélyesnek tekintett erősségek magánbirtokosait azok elhagyására. Mindezt maga Károly kancelláriája meg is fogalmazta egy 1312. évi, Aba nembéli Lipóci Sándornak szóló, adományt és várépítési jogot biztosító oklevelében. Eszerint annak tudatában engedi meg vár építését, hogy keserűen megtapasztalta: „a várak sokasága országunkban a hűtlenek mozgolódását és háborúit szüli”.⁸⁰ A jelenséget – mármint a károlyi „várgyomlálást” – már Engel Pál is érintette, s felvetette annak lehetőségét, hogy az Anjou-kor első felére elkészült a magyarországi váraknak valamiféle hivatalos, udvari listája.⁸¹ Jelen sorok írójának meglátása szerint a jelen tanulmányban elmondottak alapján ilyesféle dokumentum létét aligha tételezhetjük fel (legfeljebb a *honor*-várakkal összefüggésben képzelhető ez el), ugyanakkor igazat kell adnunk a középkori várakat oly nagy becsben tartó Engelnek abban, hogy az uralkodói figyelem a korábbinál jobban fordult a magánvárak és még inkább birtokosaik felé.

Végezetül, amikor az eltűnő magánvárakról esik szó, a király által elrendelt romboláson túl azt a megfontolást sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a várbirtoklás nem lehetett egyszerű és olcsó multság már ekkor sem. Szükség volt persze a várakra például az 1260-as és 1270-es években, amikor

79 E várak, települések névsora feljegyzésre érdemes: Ágasvár, Baglyaskő, Diósjenő, Ecseg, Hont, Mátraszőlős, Mátraverebély, Nógrádmárcal, Nógrádmegyer, Sámsonháza, Sztrahora, Szuha, Szügy, Vanyarc.

80 Licet propter multitudinem castrorum in regno nostrorum turbatio crescat per infideles et guerra – AO I. 278. – Az oklevél érdekessége, hogy az Anjoukori Oklevéltár szerint (AOkl III. 413. sz.) hamisítvány. Ez meglehet, habár az oklevél első és második tekintete is hitelesnek tűnik, ugyanakkor tény, hogy írásképe vitathatatlanul Anjou-kori (DL 1813.), így az idézett mondat, bármikor is keletkezett az irat, bizonyosan a korszakunkban fogalmazódott meg.

81 „Ezekben az évtizedekben tehát kialakult és egyértelművé válik a váruradalom fogalma. A királyi várak (mintegy 150), valamint a király által híveinek adományozott várak (talán 50 körül) együttesen képviselik az ország »jóváhagyott« várállományát, amely persze a 14. század folyamán számos új – engedélyezett – építménnyel bővül. Nagyon valószínű, hogy e várak jegyzékét valamilyen formában hivatalosan is rögzítették ekkor, azaz mintegy »kanonizálták«, melyeknek van létjogosultságuk és melyeknek nincs.” – Engel P.: Töprengések az Árpád-kori sánctörvények i. m. 13.

az országban szabályos polgárháború dúlt, s kiderült, kellő védelmet tudnak nyújtani akár még a királlyal szemben is.⁸² Ám 1330 táján más szelek fújtak az országban, I. Károly hatalmát, a kisebb-nagyobb nemesi családok életét és vagyónát senki és semmi nem fenyegette. A 13. században, sokszor kényszerből, sebtében felépített, ekkorra már legkevesebb is fél évszázados erősségek karbantartása, folyamatos őrzése pedig költségeket jelenthetett. A 14. század közepén pedig egy magyar nemes, de még az előkelőbbek sem gondolták még álmukban sem, hogy fél évszázad múltán a királyi várállomány gyorsan és milyen következményekkel fog eltűnni. Végezetül nem feledkezhetünk meg a kényelmi szempontokról sem: ha a 15. században oly divatosak voltak a településeken emelt udvarházak és/vagy 'castellumok' (még akkor is, ha egy közeli hegytetőn állt a birtokosnak vára), miért gondolnánk azt, hogy korábban ilyenekre nem volt igény? Forrásunk ugyan kevés akad a kérdésre, de látszik, hogy a kényelmi szempont az Anjouk idején sem volt mellékes.

A korszak legnagyobb birtokosai közé tartozó Raholcai Tót Lőrinc utódai, a későbbi Újlakiak annak ellenére, hogy több, örökjogon és még több *honorként* bírt vár urai voltak, reprezentatív palotájukat a mai Várpalotán, tehát nem egy távoli hegyen, hanem egy település belterületén építették fel.⁸³ A királyi várnagyságig és megyésispánságig (Gömör, Heves) jutó Kompoltiak is legfőbb birtokukon, (Kis- vagy Egyházas)Nánán emelték a 14. század folyamán tekintélyes méretű, a késő középkorban itt álló várak alapját képező udvarházukat.⁸⁴ Mindezek figyelembevételével az sem zárható ki, hogy a kicsi, sokszor csupán kőtoronyból álló és kiegészítő épületekkel, no meg fallal körülvett várakat uraik nem tartották eléggé kényelmesnek, rentábilisnak és/vagy reprezentatívnak.⁸⁵ Kérdés persze, e szempontok közül időről időre miként változtak a prioritások.

Ha a leírtak kiállják a hihetőség próbáját, kijelenthetőnek tűnik, hogy korszakunk a várak tekintetében érdekes kettősséget mutat. Egyfelől markánsan

82 E harcoknak a várépítésre gyakorolt hatására: *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálja az 1260-as években. (História Könyvtár. Monográfiák 24.) Bp. 2007. 136–137.

83 *László Csaba*: A várpalotai 14. századi „palota”. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi, Miklós Zsuzsa. Bp. 2006. 163–170.

84 *Nagy Szabolcs Balázs*: A Kompoltiak udvarháza a kisanánai várban. In: Várak nyomában i. m. 161–168.; *Buzás Gergely*: A kisanánai vár története. In: Archaeologia – Altum Castrum. A Magyar Nemzeti Múzeum Visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. <https://archeologia.hu/content/archeologia/98/buzas-a-kisananai-var-tortenete.pdf> (a letöltés ideje: 2020. február 3.).

85 Az utóbbi évtizedek egyik fontos, 13. század végi/14. század elején felhagyott (égésréteggel záródó) várának ásatása a gömöri Kelemér-Mohosvárban zajlott. Az épület biztosan késő Árpád-kori, s ugyancsak biztosan korszakunk első negyedében pusztult el. Falai, tornyai kőből készültek, de méretei roppant csekélyek voltak, alapterülete egy átlagos mai családi házét is alig haladta meg, s a településtől távol (mintegy két kilométerre) helyezkedik el, igaz, jó láthatósága miatt reprezentatív szempontból jó helyre került. *Pusztai Tamás*: A keleméri Mohosvár. Egy 13–14. században használt vár kutatásának lehetőségei. *Castrum* 5. (2007) 1: 39–64.

jelentkezik a várakról való gondolkodás Árpád-korra visszanyúló szemlélete éppen úgy a királyi hatalom, mint a magánbirtokosok esetében. Ezzel párhuzamosan, különösen Lajos uralkodása idején, ott motoszkált az egyre nagyobb igény és vágy a nemesi társadalom bizonyos rétegeiben – olyan személyekben, akiknek egyáltalán lehetősége volt a királyi udvar vagy épp magának a királynak a közelében huzamosabban tartózkodni – arra, hogy családjaik váruradalmainak számát minél feljebb tornásszák. Az igény kielégítésére egy dinasztia-váltás, különösen, ha az új uralkodócsalád messzi földről érkezett, különösen alkalmas volt. Az 1370-es években, az öregedő és fiú utódot nélkülöző Lajos mellett már nem kellett különösebb politikai zseninek lenni ahhoz, hogy a kor „bárójelöltjei” érezhessék, nemsokára eljöhet az ő idejük. Azt persze nem tudhatták, hogy birtoknagyság ide, várak száma oda, továbbra is egy igazi ura lesz a királyságnak: a Szent Koronával megkoronázott uralkodó.

Károlyt, IX. Lajos francia király öccsét, Anjou és Provence grófját 1266-ban koronázták Szicília királyává. A koronázással új európai dinasztia született, amely a 13. század végére kiterjesztette a befolyását Itália további államaira, területeket szerzett a Balkán-félszigeten, elnyerte a Jeruzsálem királya címet, I. Károly azonos nevű dédunokája pedig 1301-ben magyar király lett, megalapítva az Anjou-ház magyar ágát. Az Anjou-ház néhány generáció alatt a kontinens egyik meghatározó dinasztiájává vált, amelynek uralma alá változó számú és nagyságú terület, több ország és tartomány tartozott.

Ahol az Anjouk megjelentek, átalakították az országot, a tartomány tisztségviselői karát is, a dinasztiához kötődő embereket emelve pozícióba. A jelen tanulmánykötet ezt a hatalmi elitet kívánja bemutatni: Milyen volt az Anjou-uralom alatti Szicíliai (Nápolyi) Királyság, az itáliai városállamok, illetve Provence vezető társadalmi rétegeinek összetétele, mit jelentett számukra a dinasztia fennhatósága? Melyek voltak a magyarországi egyházi és világi elit életében bekövetkező jelentősebb változások, lépésváltások, az Árpád-kori előzményektől egészen a 15. századig? Hogyan élte mindennapjait a magyarországi Anjou elit, melyek voltak az e körbe tartozó előkelők főbb feladatai, milyenek voltak a birtokviszonyaik, az otthonaik, és melyek voltak műveltségük legfontosabb elemei, reprezentációjuk legfontosabb kellékei?

